

Leksik Birliklarning Shakllanishi Va Rivojlanish Jarayonlarida Diaxron Va Sinxron Aspektlar

Yusupova Shirinoy Ortig`ali qizi,
Fakultet Aro Kafedrası Ingliz Tili O`Qituvchisi
Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti

Annotatsiya: Leksik birliklarning shakllanishi va rivojlanishida diaxronik hamda sinxronik yondashuvlarning o`zaro bog`liqligi muhim o`rin tutadi. Ingliz va o`zbek tillarining leksik tizimlari tarixiy o`zlashmalar va zamonaviy innovatsiyalar nuqtai nazaridan qiyosiy tahlil qilinadi. Natijalar universal rivojlanish naqshlarining mavjudligini va ularning tilga xos kontekstlarda turlicha namoyon bo`lishini ko`rsatadi.

**Kalit so`zlar:** diaxronik lingvistika, sinxronik yondashuv, leksik rivojlanish, qarz so`zlar, ingliz tili, o`zbek tili.

Аннотация: Связь между диахроническим и синхроническим подходами играет важную роль в исследовании развития лексических единиц. В статье проводится сопоставительный анализ английского и узбекского языков с точки зрения исторического заимствования и современных лексических инноваций. Результаты показывают наличие универсальных механизмов, проявляющихся по-разному в языковых контекстах.

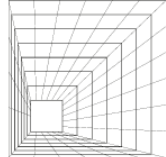
Ключевые слова: диахроническая лингвистика, синхрония, развитие лексики, заимствование, английский язык, узбекский язык.

Abstract: The interaction of diachronic and synchronic approaches is essential in studying lexical development. This article compares English and Uzbek lexical systems in terms of historical borrowings and modern innovations. Findings reveal that while universal mechanisms exist, their realization varies across languages and contexts.

Keywords: diachronic linguistics, synchronic approach, lexical development, borrowing, English language, Uzbek language.

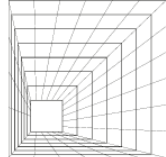
Kirish. Zamonaviy lingvistika sohasida leksik birliklarning shakllanishi va rivojlanish jarayonlarini o`rganish nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy nuqtai nazardan ham katta ahamiyatga ega. Diaxronik va sinxronik yondashuvlar zamonaviy tilshunoslik tadqiqotlarining asosiy yo`nalishlaridan biri bo`lib, so`z birliklarining qanday paydo bo`lishi, o`zgarishi va hozirgi davrda qanday ishlatilishini tahlil qilish imkonini beradi. Ferdinand de Sossyurning mashhur "Umumiy tilshunoslik kursi" asarida bayon etilgan bu yondashuvlar so`zlarning tarixiy rivojlanish yo`llarini o`rganuvchi diaxronik lingvistika va tildagi hozirgi davrdagi leksik birliklarning ishlatilishiga qaratilgan sinxronik lingvistika o`rtasidagi farqni belgilaydi. Diaxronik lingvistika so`zlarning tarixiy rivojlanish traektoriyalarini kuzatib, ularning etimologik kelib chiqishini, semantik o`zgarishlarini va morfologik transformatsiyalarini o`rganadi. Bu yondashuv tilning vaqt o`tishi bilan qanday o`zgarganini, qaysi omillar leksik innovatsiyaga sabab bo`lganini va tarixiy voqealar lug`at tarkibiga qanday ta`sir ko`rsatganini tushunishga yordam beradi. Sinxronik lingvistika esa muayyan vaqt kesimida tilning holatini tahlil qilib, leksik birliklarning hozirgi davrdagi funksional xususiyatlarini, semantik munosabatlarini va qo`llanilish doiralarini o`rganadi.

Ingliz tili hind-yevropa tillari oilasining german tarmog`iga mansub til sifatida leksik birliklarning keng miqyosda qarzolish va ichki rivojlanish jarayonlari bilan ajralib turadi. Ingliz tilining tarixiy rivojlanishida lotin, qadimgi skandinav va fransuz tillarining sezilarli ta`siri kuzatiladi. Norman bosqini (1066-yil) ingliz lug`atiga ming-ming fransuz so`zlarini kiritib, til tarkibining asosiy qismini o`zgartirdi. Uyg'onish davri esa klassik tillardan olingan ilmiy va

madaniy terminologiyaning keng tarqalishiga sabab bo'ldi. Oxford English Dictionary (OED) bu o'zgarishlarning to'liq yozma dalillarini taqdim etib, so'zlarning dastlabki qo'llanilishidan hozirgi ko'rinishigacha bo'lgan rivojlanish jarayonini hujjatlashtiradi. Masalan, "government" so'zi o'rta asrlarda fransuz tilidan kirib, dastlab "boshqaruv uslubi" ma'nosida ishlatilgan bo'lsa, keyinchalik "davlat apparati" ma'nosini qabul qildi. Bunday semantik o'zgarishlar leksik birliklarning dinamik tabiatini ko'rsatadi. Zamonaviy ingliz tilida Corpus of Contemporary American English (COCA) kabi korpuslar orqali sinxronik tahlil olib boriladi. Bu korpuslar hozirgi qo'llanilishdagi so'z shakllari, chastota taqsimoti va semantik nozikliklar haqidagi empirik ma'lumotlarni taqdim etadi. Internet va ijtimoiy tarmoqlarda yangi atamalarining paydo bo'lishi ingliz tilining dinamik tabiatini tasdiqlaydi. "Blog", "tweet", "selfie" kabi so'zlar bir necha yil ichida umumiy qo'llanilishga kirdi va rasmiy lug'atlarga kiritildi. O'zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, o'zining tarixiy rivojlanishi davomida fors, arab va rus tillari bilan keng aloqalar o'rnatgan. Bu ko'p qatlamli til aloqalari o'zbek tilining lug'at boyligini sezilarli darajada boyitib, murakkab leksik arxitektura yaratdi. Fors-tojik madaniyati ta'sirida "kitob", "qalam", "maktab" kabi so'zlar kirib, ta'lim va madaniyat sohasida keng qo'llanila boshladi. Arab tilining ta'siri orqali "ilm", "kitob", "musulmon" kabi diniy va ilmiy atamalar o'zbek tiliga singib ketdi. Sovet davri o'zbek leksikasiga yangi bosqichni olib keldi. Rus tili orqali ko'plab texnik, ilmiy va ma'muriy atamalar kiritildi. "Mashina", "zavod", "universitet" kabi so'zlar o'zbek tilining ajralmas qismiga aylandi. Bu jarayon nafaqat leksik qarz olish, balki so'z yasash usullarining ham o'zgarishiga olib keldi. Mustaqillik davrida o'zbek tili yangi bosqichga kirdi. Davlat siyosati o'zbek tilining o'z atamalarini rivojlantirishga qaratilgan holda, ba'zi rus so'zlarining o'zbek ekvivalentlari bilan almashtirilishiga olib keldi. "Kompyuter" o'rniga "hisoblash mashinasi", "telefon" o'rniga "aloqa vositasi" kabi atamalar taklif qilingan bo'lsa-da, amaliyotda asl nomi saqlanib qoldi. Zamonaviy o'zbek tilida globallashtirish jarayonlari yangi leksik qatlamni shakllantirmoqda. Ingliz tilidan texnologik atamalar keng kirib kelmoqda: "internet", "website", "email" kabi so'zlar yoshlar nutqida keng qo'llaniladi. Ijtimoiy tarmoqlar orqali yangi atamalar tez tarqalmoqda va til tizimiga integratsiya qilinmoqda.

Corpus of Contemporary American English ma'lumotlariga ko'ra, zamonaviy ingliz tilida yangi so'zlarning paydo bo'lish sur'ati sezilarli darajada oshgan. Texnologik rivojlanish har yili minglab yangi atamalar yaratmoqda. "Cloud computing", "artificial intelligence", "machine learning" kabi atamalar professional muhitdan umumiy qo'llanilishga o'tmoqda. O'zbek tilida ham xuddi shunday jarayonlar kuzatiladi. Zamonaviy o'zbek tilining korpus tadqiqotlari hali to'liq rivojlanmagan bo'lsa-da, mavjud ma'lumotlar yangi leksik birliklarning tez integratsiya qilinayotganini ko'rsatadi. "Startup", "freelancer", "blogger" kabi atamalar o'zbek yoshlarining nutqida keng qo'llanilmoqda. Semantik o'zgarishlar diaxronik tahlilning muhim qismidir. Ingliz tilida "nice" so'zi dastlab "nodon, ahmoq" ma'nosida ishlatilgan bo'lsa, hozirda "yoqimli, chiroyli" ma'nosini anglatadi. O'zbek tilida ham xuddi shunday jarayonlar mavjud. "Xo'ja" so'zi dastlab "egasi" ma'nosida bo'lgan holda, keyinchalik "hurmatli kishi" ma'nosini qabul qildi. Morfologik o'zgarishlar ham leksik birliklarning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Ingliz tilida so'z yasash usullari vaqt o'tishi bilan o'zgargan. Qadimgi ingliz tilida infleksiya keng qo'llanilgan bo'lsa, zamonaviy ingliz tilida analitik usullar ustunlik qiladi. O'zbek tilida ham morfologik tizim rivojlanib, yangi qo'shimchalar paydo bo'lib, eskisining funksiyasi o'zgargan. Til aloqalarining leksik rivojlanishiga ta'siri ham diqqatga sazovor. Ingliz tili dunyoning turli burchaklarida qo'llanilishi natijasida mahalliy tillardan yangi elementlar qabul qilmoqda. Hindiston ingliz tilida "guru", "yoga" so'zlari keng qo'llanilsa, Avstraliya ingliz tilida mahalliy elementlar mavjud. O'zbek tili ham mintaqaviy o'zgarishlar bilan rivojlanmoqda. Toshkent, Samarqand, Buxoro kabi shaharlarda mahalliy xususiyatlar mavjud. Bu regional farqlar leksik boylikni oshiradi va tilning dinamik tabiatini ko'rsatadi. Zamonaviy texnologiyalar leksik tadqiqotlarga yangi imkoniyatlar bermoqda. Raqamli korpuslar, avtomatik tahlil vositalari va

sun'iy intellekt texnologiyalari leksik ma'lumotlarni keng miqyosda tahlil qilish imkonini yaratmoqda. Bu texnologiyalar diaxronik va sinxronik tadqiqotlarni yanada aniqroq va keng qamrovli qilish imkonini beradi. Til siyosati va rejalashtirishning leksik rivojlanishiga ta'siri ham muhim omil hisoblanadi. O'zbekistonda davlat tili siyosati o'zbek tilining rivojlanishiga ma'lum ta'sir ko'rsatmoqda. Rasmiy hujjatlarda o'zbek tilining qo'llanilishi kengayib, yangi terminologiya yaratilmoqda. Globallashuv jarayonlari ham leksik rivojlanishni tezlashtirib yubormoqda. Xalqaro aloqalar, turizm, internet texnologiyalari tillardagi yangi so'zlarning tez tarqalishiga yordam bermoqda. Bu jarayonlar tillarning o'zaro ta'sirini kuchaytirmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar va raqamli kommunikatsiya yangi leksik birliklarning paydo bo'lishiga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Emotikonlar, akronimlar va qisqartmalar yangi kommunikatsiya uslubini yaratmoqda. "LOL", "OMG", "ASAP" kabi akronimlar rasmiy nutqqa ham singib ketmoqda. Leksik birliklarning chastota taqsimoti ham muhim tadqiqot yo'nalishi hisoblanadi. Zipf qonuni bo'yicha eng ko'p qo'llaniladigan so'zlar barcha matnlarning katta qismini tashkil etadi. Bu qonuniyat ingliz va o'zbek tillarida ham kuzatiladi. Semantik maydonlar nazariyasi leksik birliklarning tizimli tahlilini beradi. Ranglar, qarindoshlik munosabatlari, vaqt ifodalari kabi semantik maydonlar har bir tilda o'ziga xos tashkil topadi. Bu maydonlar madaniy xususiyatlarni aks ettiradi. Kognitiv lingvistika leksik birliklarning ong tuzilishi bilan bog'liqligini o'rganadi. Metafora va metonimiya kabi kognitiv mexanizmlar leksik ma'nolarning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. "Vaqt pul" metaforasi ingliz tilida keng tarqalgan bo'lsa, o'zbek tilida "vaqt oltin" ifodasi mavjud. Korpus lingvistikasining rivojlanishi leksik tadqiqotlarda yangi bosqichni boshladi. Katta hajmdagi matnlar majmuasi real qo'llanilish naqshlarini o'rganish imkonini beradi. Bu yondashuv nazariy taxminlarni empirik ma'lumotlar bilan tasdiqlash imkonini yaratadi. Psixolingvistik tadqiqotlar leksik birliklarning ongda saqlanishi va qayta ishlanishi jarayonlarini o'rganadi. Mental leksikon tushunchasi so'zlarning xotirada qanday tashkil topganini tushunishga yordam beradi. Amaliy lingvistika leksik tadqiqotlarni ta'lim, tarjima va til o'rgatish sohasida qo'llaydi. Leksik birliklarning chastota taqsimoti o'quv materiallarini tanlashda muhim ahamiyatga ega. Diaxronik va sinxronik yondashuvlarni birlashtirish leksik rivojlanishning to'liq tasvirini beradi. Tarixiy ma'lumotlar zamonaviy holatni tushunishga yordam bersa, zamonaviy tadqiqotlar kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlarini bashorat qilish imkonini beradi. Xulosa qilib aytganda, leksik birliklarning shakllanishi va rivojlanish jarayonlari murakkab va ko'p qirrali hodisa bo'lib, uni to'liq tushunish uchun diaxronik va sinxronik yondashuvlarning integratsiyasi zarur. Zamonaviy texnologiyalar va globallashuv jarayonlari leksik rivojlanishni tezlashtirgan holda, tilshunoslik faniga yangi imkoniyatlar va qiyinchiliklar yaratmoqda. Kelajakdagi tadqiqotlar bu jarayonlarni chuqurroq o'rganish va til rivojlanishining yangi qonuniyatlarini ochish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Davies, M. (2008). *The Corpus of Contemporary American English (COCA): 560 million words, 1990–present*. Brigham Young University.
2. Ethnologue. (2023). *Uzbek*. SIL International.
3. Lewis, M., Simons, G. F., & Fennig, C. D. (Eds.). (2016). *Ethnologue: Languages of the world* (19th ed.). SIL International.
4. Oxford English Dictionary. (3rd ed.). (2000–). Oxford University Press.
5. Saussure, F. de. (1916). *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.
6. *The New Encyclopædia Britannica*. (2010). Encyclopædia Britannica.